CİCERO VE YUSUF HAS HACİB'İN DEVLET ANLAYIŞLARINA KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ*

Kubilay FENER**

Öz: Farklı kültür ve uygarlıkların devlet idare tarzları; toplum, coğrafya ve kolektif birikim doğrultusunda önemli değişiklikler arz etmektedir. Nitekim tarihten günümüze farklı toplumlarda devlet yönetim anlayışlarının değişik biçimlerde tezahür ettiği görülmektedir. Devleti teorik olarak inceleyen metinlerde, devlete yönelik çeşitli meseleler hakkında felsefi ve sosyolojik düşünceler öne sürülmüş ve toplumu oluşturan çeşitli sınıf ve zümrelerin yapısı, değeri, yönetici tarafından izlenmesi gereken davranış ve tutumlar da etraflı bir şekilde incelenmiştir. Bu çalışmada, Batı'nın siyasal hayatına yön vermiş Cicero'nun *Devlet Üzerine* adlı eseri ile Türk düşünce sistemi ve devlet anlayışının vücut bulmuş hâli olan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i devlet anlayışı, yönetim şekilleri, hükümdardan beklenen erdemler ve sosyal devlet anlayışı doğrultusunda karşılaştırmalı bir şekilde incelenecektir. Elde edilen bulgular ışığında, Türk siyasal yaşamındaki gelişmelerin toplum yapısı, coğrafya, kültür ve felsefi birikim vb. etkenlere bağlı olarak Batı'daki çizgiden çok farklı bir yol izlediği görülmektedir. Dolayısıyla Batı'da devlet yönetimine ilişkin ortaya konan düşünce ve uygulamaların Türk siyasal yaşamında tam bir karşılık bulmadığı belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Cicero, Yusuf Has Hacib, siyaset felsefesi, devlet, uluslararası siyaset.

A Comparative Analysis of the Concept of State in Cicero and Yusuf Khas Hajib

Abstract: State governance differs in various cultures and civilizations in line with societal, geographical and historical contingencies. Texts which examine the state from a theoretical perspective, philosophical and sociological ideas have been put forward with regard to various issues pertaining governing. These works examinined thoroughly the structure and worth of different social classes and groups, as well as the behavior and attitudes expected of the ruler. This paper comparatively discusses Cicero's *De Re Publica*, which shaped the political life of the West, and Yusuf Khas Hajib's *Kutadgu Bilig*, which is the embodiment of the Turkish thought system and state organisation. State understanding, forms of

* Atıf Bilgisi / Citation: Fener, K. (2026). Cicero ve Yusuf Has Hacib'in Devlet Anlayışlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (44), 71-93.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 15.01.2025 - 25.05.2026

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information.

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Arş.Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bilecik, Türkiye. E-Posta: kubilay.fener53@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3291-4216

governance, the virtues expected of the ruler, and conceptions of the social state are the focal points. It is observed that developments in Turkish political life follow a markedly different trajectory from those in the West depending on factors such as social structure, geography, culture and philosophical traditions.

Keywords: Cicero, Yusuf Khas Hajib, political theory, state, international politics.

Giriş

Siyaset felsefesi; devlet yönetim şekillerini sınıflandırma, düşünür ve bürokratların devlet öğretilerini değerlendirme, çeşitli devlet felsefeleri üzerinde eleştirel bir tavırla hareket ederek bilgi edinme ve siyasi olguları empirik bakımdan incelemeyi konu edinmektedir. Bununla birlikte siyaset felsefesinin kavram tartışmalarının en başında 'devletin ne olduğu' sorusu gelmektedir (Cevizci, 2019, s. 265). Devlet, toplumda güven, düzen ve adaletin temin edilmesi gereksiniminden ortaya çıkmış ve belirli unsurlardan oluşan en gelişmiş toplumsal kurumdur (Özdemir, 2009, s. 123). Aynı zamanda, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan bireyler için bir düzen tesis eden siyasal örgüt olma özelliğine sahiptir. İnsanlık tarihinde devletin ilk kez şekillendiği belirli bir dönem saptanamamasına karşın (Cassirer, 1984, s. 174) en eski kurum olarak geçmişten günümüze pek çok eserde tartışılmış ve sınırları belirlenerek temellendirilmeye çalışılmıştır.

Klasik dönem siyaset felsefesi, insanların erdemli bir yaşam sürmeyi ve adil bir toplum anlayışı kazanmayı kendilerine apaçık bir hedef olarak belirlemeleriyle ortaya çıkmıştır (Petek Boyacı, 2014, s. 23). Bu minvalde Platon, adaleti dünyada herkesin hak ettiğini alması, ruhuna uygun düşen yerde bulunması ve başkalarının işine müdahale etmeden kendi işini yapması şeklinde tanımlamıştır (Cevizci, 2019, s. 263). Devlete yönelik kapsamlı düşünce ve teori üretimi, Platon ve Aristoteles'e dek uzanmasının yanı sıra Batı dünyasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Söz gelimi, Platon'un *Devlet*'i ve Aristoteles'in *Politika*'sı dışında Cicero'nun *Devlet Üzerine*'si ve daha sonraki evrelerde Machiavelli'nin *Prens*'i, Hobbes'in *Leviathan*'ı ve Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* gibi eserler bu tür çalışmalara örnek gösterilebilir.

Siyaset felsefesine ilişkin çalışmaların temel amacı, devletin nasıl olması gerektiği üzerine düşünerek adaletin ve iyi yaşamın sağlanmasına yönelik yol gösterici ilkeler ortaya koymaktır. Cicero ve Yusuf Has Hacib'in de en ideal devlet modelini oluştururken ki esas amacı, insanları siyasi bir yapı içinde mutluluğa eriştirmek ve devletin uzun ömürlü olmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda, bulundukları sosyal, siyasi, ekonomik ve din ortamından hareketle sistemli bir devlet modeli oluşturmuş ve bunun hayata geçmesi için düşüncelerini kâğıda aktarmışlardır. Bununla birlikte her iki filozof da devlet yönetiminde adaletin önemine ve hukukun temel esaslarına öncelik vererek günümüzdeki

hukuk devleti anlayışının gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Hatta Cicero, bunların ötesinde hukukun kaynağını araştırmayı hedefleyerek doğasına ilişkin bir anlayış geliştirmeye çalışmıştır (Forschner, 2016, s. 52).

Devlet yapılanması, toplumsallığın örgütlenme biçimi olduğundan, bir toplumun devlete ilişkin fikir ve görüşleri, o toplumun devlet anlayışını anlamaya ve çözümlemeye yönelik önemli bilgiler sunar. İlgili duruma istinaden bu çalışmada, Roma siyaset felsefesine yön vermiş Cicero'nun *Devlet Üzerine* adlı eseri ile Türk devlet anlayışı ve geleneğinin vücut bulmuş hâli olan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i devletin tanım ve oluşumu, devlet anlayışı, yönetim şekilleri ve hükümdardan beklenen erdemler doğrultusunda karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Nitekim konuya ilişkin literatür incelendiğinde, her iki filozofun düşüncelerine yönelik karşılaştırmalı bir çalışma yapılmadığı göze çarpmaktadır. Ayrıca, çalışmada salt farklılıklara değil, aynı zamanda iki düşünürün devlete yönelik ortak düşüncelerine de odaklanılacaktır. Bunun yanı sıra her iki eser karşılaştırılırken birini diğerine üstün kılma amacı güdülmemiştir; çünkü her iki çalışma da kendi kültür, toplum ve dönem dinamikleri esasında belirli gereksinimlere karşılık vermek amacıyla kaleme alınmış ve göreceli olmak şartıyla bizce başarılı olmuşlardır.

Çalışmanın verileri, söz konusu düşünürlerin kaleme aldıkları eserler ve onlar üzerine yapılmış incelemeler çerçevesinde derlenmiştir. Bu bağlamda, yazılı materyallerin sistematik bir şekilde incelenmesine olanak tanıyan doküman analizi yöntemi esas alınmıştır. Çalışma, dört temel başlıktan oluşmaktadır. İlk bölümde, Cicero ve Yusuf Has Hacib'in karşılaştırılma nedenleri üzerinde durulmuş, ikinci bölümde Cicero'nun *Devlet Üzerine*'si ve siyasi düşünceleri hakkında bilgiler verilmiş, üçüncü bölümde *Kutadgu Bilig*'in içeriği üzerinde kısaca durulmuştur. Dördüncü bölümde, her iki eser belirlenen kriterler esasında karşılaştırılarak analize tabi tutulmuş, sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

1. Cicero ve Yusuf Has Hacib'in Karşılaştırılma Nedenleri

Siyaset felsefesi, esasen siyasi gücün ahlaki olarak değerlendirilmesi ve gücün nasıl meşru kılınabileceği hususunda derinlemesine analizler yapmaktadır. Bu doğrultuda, güçlü siyasal otoritelerin ahlaki denetimini sağlayarak iktidarın sınırları, kaynakları ve hedefleri hakkında etik ölçütler belirlemeyi amaçlamaktadır (Gewirth, 2011, s. 349). Bu bağlamda, hem *Devlet Üzerine* hem de *Kutadgu Bilig*, inceleme açısından siyaset felsefesinin en tipik örneklerini teşkil ettiğinden karşılaştırılması tarafımızca uygun görülmüştür. Nitekim Taşdelen de *Kutadgu Bilig*'i Platon, Aristoteles ve Farabî ile mühim eserlerini veren siyaset felsefesi geleneği içine yerleştirmenin doğru olacağını açıklamıştır (2019, s. 7). Öte yandan Cicero ve Yusuf Has Hacib'in devlet anlayışlarına yönelik karşılaştırmalı bir inceleme yapılmamış olması ve iki eserde de irdelenen

konu gereği en iyi devlet resmi çizilerek ideal devlet adamı kimliğinin belirlenmesi, karşılaştırmalı incelemenin nedenlerinden bir diğerini teşkil etmektedir.

Cicero ve Yusuf Has Hacib'in karşılaştırılma sebeplerinden diğerleri ise şu şekildedir: Her iki düşünür, devlet adamı kimliğine sahip olmakla beraber ait oldukları toplumun siyasi sorunlarına eğilmişlerdir. Geçmişten günümüze hem devlette yöneticilik yapmak hem de siyaset poetikası ile uğraşmak oldukça seyrek rastlanan bir durumdur. Zira Antik Yunan felsefesinde, siyasete yönelik sistemli görüş ve düşünceler ortaya koyan filozofların siyaset deneyiminden yoksun oldukları görülmektedir. Bu noktada, Cicero ve Yusuf Has Hacib'in bizatihi devlet yönetimine katılmış olmaları onların önemli bir ortak noktalarını teşkil etmektedir. Ayrıca Cicero'nun *Devlet Üzerine*'si, Latin Edebiyatı için bir ilki temsil ederken aynı şekilde Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* başlıklı yapıtı da Türk edebiyatında benzer bir ilke sahiptir. Diğer taraftan Roma İmparatorluğu ve Karahanlı Devleti; sosyo-kültürel, ekonomik, siyasi ve askerî bakımdan birbirine benzemediği için ortaya konacak görüşlerin literatüre farklı bir perspektif kazandırması beklenmektedir.

2. Devlet Üzerine (De Re Publica)

Roma siyasal düşünüşünün en önde gelen isimlerinden Cicero, bu konumunu Polybius gibi yarım Yunan yarım Roma düşünürü olmasından değil, tamamen Roma kökenli bir düşünür olarak kabul edilmesinden ve Roma Stoacılığının doğal hukuk anlayışını sistematik bir şekilde ortaya koyarak sonraki Roma düşüncesini bu doğrultuda etkilemesinden almıştır (Şenel, 1996, s. 195). Dolayısıyla *Devlet Üzerine*'de öne sürülen siyasi görüşlerin oluşmasında Stoacılığın önemli bir rol oynadığı söylenebilir (Ebenstein, 2001, ss. 62-63; Zetzel, 1996, s. 301). Bireyin toplumla ilişkisini tanımlama girişimi olarak Stoacılık, en genel hâliyle insanların evrendeki en temel görevinin doğaya uygun bir yaşam tarzı benimsemek olduğunu ifade eden felsefi görüştür. Bununla birlikte, *Devlet Üzerine*'nin Stoacılık dışında dayandığı felsefi temellerin başında Platon ve kısmen de Aristoteles gelmektedir. Nitekim ilgili eserde, Platon'un *Devlet*'te öne sürdüğü görüşlerin çoğu takip edilmiştir (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 108; Nicgorski, 2016, s. 156). Diğer taraftan, belirtilen etkilenme salt taklit düzeyinde kalmamış, Cicero'nun Yunan kaynaklarının yardımıyla özgün bir bakış açısı geliştirdiği konusunda fikir birliği sağlanmıştır (Asmis, 2004, s. 569; Zetzel, 2003, s. 120; Nicgorski, 2013, s. 2). Öte yandan Cicero'nun düşüncelerinin şekillenmesinde ünlü hatip ve devlet adamı Licinius Crassus, bir diğer ünlü hatip Marcus Antonius, Stoacı hitabet hocası Aelius Stilos, Stoacı filozof Diodotus ve Larissalı Philon gibi isimler de etkili olmuştur (Wood, 1991, s. 45). Ayrıca, tarihçi Polybius'un devlet hakkındaki görüşleri de Cicero üzerinde belirgin bir etki bırakmıştır (Çevik, 2017, s. 25).

Cicero, M.Ö. 54-51 yılları arasında yazdığı *Devlet Üzerine*'de kendi devlet anlayışını açıklamış ve bu doğrultuda devletin tanımı, yönetim şekilleri ile bunların hayat döngüsü içerisinde birbirine dönüşme koşullarını incelemiştir. Ayrıca, soyut ve ütopik devlet anlayışının karşısına somut bir devlet olarak Roma İmparatorluğu'nu koymuş ve Roma Devleti'nin tarihsel serüveni ile adalet olgusunu ele almıştır. Eser, hem Roma Devleti'nin hem de Cicero'nun yaşam bakımından oldukça çalkantılı bir döneminde 'hangi yönetim biçimi, Roma'nın sorunlarına çare olabilir?' sorusuna cevap vermek üzere yazılmıştır. Cicero, devlet ve siyaset konusundaki düşüncelerinin önemli bir bölümünü bu kitapta ifade etmesine karşın *Yasalar Üzerine, Yükümlülükler Üzerine ve Hatip Üzerine* başlıklı eserlerinde de önemli siyasi düşünceleri tanıklanabilmektedir. Bu doğrultuda, daha teksif bilgiler verebilmek amacıyla zaman zaman Cicero'nun politik görüşlerine yönelik en net bilgilerin yer aldığı ve ideal devlet resminin çizildiği *Devlet Üzerine* dışında anılan eserlere de yer verilecektir.

Cicero, *Devlet Üzerine* adlı eserinde bireylerin sahip olduğu en yüce görevin devleti savunmak olduğunu ifade etmiş, ayrıca devleti ortak bir çıkar ve amaca yönelik uyum içinde yaşayan ve hukuki bağlarla birbirine bağlı insanlar topluluğu olarak tanımlamıştır. İnsanların bir araya gelmesinin temel nedeni, zayıflıktan ziyade aralarındaki birliktelik duygusundan kaynaklanmaktadır; nitekim insan tek başına yalnız kalamayan bir varlıktır (2019, s. 137; Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 108). Bununla birlikte düşünür, devlet yönetiminin temeline adalet ve hukuku yerleştirdiği için her sitenin sürdürülebilir olmasını temin edecek bir yargıyla yönetilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim yasa, sivil toplumun bağı olmasının yanı sıra eşit haklar da sunmaktadır. Hukuk ve adaletin dışında filozofun devlet anlayışındaki en temel dinamiklerden birisi de Tanrı'nın insana bahşettiği ruh sonucu açığa çıkan akıldır (Schofield, 2021, s. 160; Korkmaz, 2023, s. 85). Öte yandan bilgin, erdemin mutlaka uygulamaya dökülmesi gerektiği ve en yüce erdemin de toplumun malı sayılan devlete hizmet olduğunu belirtmiştir. Tüm bunların dışında Yunan terminolojisinde monarşi, aristokrasi ve demokrasi şeklinde adlandırılan üç tür yönetim şekli vardır. Bu üç yönetim tarzı, kendi içerisinde dezavantajlara sahip olduğundan en iyi yönetim şekli hepsinin karışımı olan karma rejimdir. Yine de belirtilen yönetim tarzlarından ehvenişer hükmünde birisi tercih edilecekse bu monarşidir (Cicero, 2019, ss. 138-142).

3. Kutadgu Bilig

6645 beyitten meydana gelen ve manzum bir siyasetname hüviyetine sahip olan *Kutadgu Bilig*, Türk-İslam edebiyatının ilk büyük ve önemli eseridir. Yusuf Has Hacib, anılan eserine 1069 yılında Balasagun'da başlamış, 1070 yılında Kaşgar'da tamamlamıştır (Demirel, 2014, s. 55). *Kutadgu Bilig* sözcük anlamı itibariyle 'mutlu olma bilgisi', terim bakımından ise 'siyaset bilgisi' anlamını karşılamaktadır (Ercilasun, 2015, s. 293; Kazmaz, 2000, s. 10). Eserde, nitelikli bir devlet yönetimi ile yöneticisinin nasıl olması gerektiği sorusuna cevap

aranmakta, bunun yanı sıra akıl ve bilginin önemi üzerinde durularak bilgi odaklı devlet yönetimi savunulmaktadır. Nitekim bilgi, toplumsal ve bireysel refahı sağlayan yegâne güçtür. Eserde, devlet yöneticilerinin en büyük sorumluluğunun kanun koyma, düzeni temin etme ve iktisadi istikrarı korumak olduğu belirtilmektedir (Arat, 1999). Arslan, eserin yazılış amacının bir yandan XI. yüzyıl Türk aydınlarının ahlak, siyaset ve devlet yönetimindeki geleneksel görüş ve anlayışlarını bir araya getirerek gelecek nesillere aktarmak; diğer yandan ise hükümdarları ve devlet adamlarını bu geleneklerle tanıştırarak ahlak, siyaset ve devlet düşüncesini kazandırmak olduğunu ifade etmiştir (1987, s. 20; Arsal, 1947, s. 659). Demirci ise Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i kaleme alış amacını, dönemin yozlaşmış ahlaki yapısına karşı bir duruş ve toplumsal bir çözüm arayışı olarak değerlendirmiştir (2016, s. 139).

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*'de farklı konu ve meseleler üzerine sosyolojik görüşler sunarak öğütler vermektedir. Toplumu meydana getiren çeşitli sınıf ve grupların yapısı, değeri ve hükümdarın onlara karşı nasıl bir tutum sergilemesi gerektiği eserde ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir (Adalıoğlu, 2016, s. 239). Eserde, siyaset ve yönetim geniş perspektifte ahlakın ayrılmaz bir parçası ve uzantısı olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig*'in temel amacı, ideal bir devlet düzeninin nasıl kurulması gerektiğini ortaya koymak; yöneticiler ile yurttaşların sorumluluklarını ve uymaları gereken ahlaki ilkeleri sistemli biçimde tanımlamaktır (Caferoğlu, 1984, ss. 51-60; Dilaçar, 1988, ss. 71-91). Ayrıca, Hacib'in yönetim sanatının nasıl uygulanacağı hususunda öne sürdüğü görüşler, evrensel bir nitelik taşımaktadır.

Türk siyaset anlayışını yansıtan eserde, egemenliğin Tanrı'dan kaynaklandığı ve iktidarın kut anlayışı esasında bir bağış olarak verildiği belirtilmektedir. Nitekim konuya ilişkin Akıncı, *Kutadgu Bilig'*de iktidarın kaynağının açıkça ilahi kökenli olduğu ve beylerin hâkimiyetlerini Tanrı'dan alınan kut ile kazandıklarını ifade etmiştir (2016, s. 149). Benzer şekilde Şeker, halkın hükümdara itaat etmesini, Yusuf Has Hacib'in ilahi bir renge büründürdüğünü belirtmiştir (2016, s. 186). Öte yandan eserde, Tanrı tarafından kut bahşedilen hükümdarların egemenlikleri mutlak ve sınırsız olmaktan ziyade belirli koşullara bağlı olduğu ve yönetimlerini Tanrı'nın irade ve buyruklarına uygun biçimde sürdürmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca hükümdara Tanrı tarafından bahşedilen egemenlik, yerine getirilmesi gereken sorumluluklarla doğrudan ilişkilidir (Özdemir, 2009, s. 126). Dolayısıyla Türk devlet geleneğinde hükümdar, yetkisini Tanrı'dan almasına rağmen mutlak ve sınırsız bir yönetim hakkına sahip değildir. Devletin varlığı, tamamen törelere dayanmakla birlikte hükümdar dâhil herkes törelere uymakla mükelleftir. Töre, hükümdarın ağzından çıkan söz veya lütuf olmaktan ziyade halkın hakkı olduğundan hükümdarın yetkileri, hukukla sınırlandırılmıştır (Ergan, 1999a, ss. 5-6; Türker, 2022, s. 273).

Kutadgu Bilig'e ilişkin değinilmesi gereken en önemli hususlardan bir diğeri ise eserin hangi yazar, kültür veya medeniyetin etkisi altında yazıldığıdır. İlgili bahse ilişkin çok çeşitli çalışmalar yapılmasına karşın konu tam anlamıyla çözüme kavuşturulamamıştır. Arat, yüksek makam sahipleri ile bilhassa devlet reislerinde bulunması gereken vasıflar bakımından Yusuf ile Farabî arasında çok sıkı bir yakınlık olduğunu belirtmiştir (1999, s. xxii). Alberts; zaman, mekan ve çağın ruhu esasında *Kutadgu Bilig*'de İbni Sina etkisi üzerinde dururken (1985, ss. 218-219), Köprülü de bu fikirleri benimseyerek desteklemiş (1980, ss. 168-169), ancak Arsal, bu düşüncelere karşı çıkarak *Kutadgu Bilig*'de hâkim olan düşüncenin İbni Sina etkisinden ziyade İslam'dan önceki Türklerin devlet anlayışına dayandığını ifade etmiştir. Bununla birlikte araştırmacı, eserdeki düşüncelerin Türklerin tarihi hayat zarflarında toplamış oldukları fikir ve ahlak hazinesinden alınmış olduğunu belirtmesine karşın bazı yabancı tesirlerin de etkili olduğunu savunmuş ve bu hususta Farabî ve Çin filozofu Konfüçyüs etkisi üzerinde durmuştur (2020, ss. 114-115).

Eserde Farabî etkisi olduğu hususunda, Türker Küyel de Arsal ile aynı düşünceleri paylaşmaktadır (1991, s. 377). Kafesoğlu ise komşu medeniyetlerin yankıları hususunda, Çin üzerinden Konfüçyüs felsefesinin etkili olduğunu belirtmiştir (1970, ss. 35-38). İnalcık ise *Kutadgu Bilig*'de devlet anlayışı ile siyaset ve ahlak kurallarının büyük ölçüde Hint-İran kaynaklarına dayandığını ifade etmiştir (2005, s. 19). Dankoff, eserde *Şehnâme* etkisinden belirgin bir şekilde bahsetmekle birlikte *Kutadgu Bilig*'in Türk İç Asya anlayışı ile İran-İslam bilgelik geleneklerinin birleştirilme girişimi olduğunu ifade etmiştir (1983, s. 4). Togan, *Kutadgu Bilig*'in baştan sonuna kadar Türk devlet idealini aksettirdiği ve bunun da ne Acem ne Aristo gibi Yunan numuneleri ile alışverişi olmadığını ifade etmiştir (1981, s. 85). Dilaçar, ilgili eserin kaynaklarını ilk büyük Müslüman filozoflarda (El Kindi, Farabi, İbni Sina) ve onlara düşünce aktarmış olan Batılı düşünürlerde yani Eflatun ve Aristo'da aramak gerektiğini belirtmiştir (1988, s. 24). Konuya ilişkin sunulan düşüncelerden *Kutadgu Bilig*'in kaynakları hususunda henüz fikir birliği sağlanamadığı ve meselenin çözüme kavuşturulamadığı anlaşılmaktadır.

Kutadgu Bilig'in şekillendiği kültürel zemin, sadece İslam medeniyetinin erken etkileriyle sınırlı bir alan olmaktan ziyade İslam öncesi Türk hükümdarlık anlayışı (özellikle Uygurlar), Budist yönetim idealleri ve Pers-Sasani devlet felsefesinin izlerini de taşıyan çok katmanlı bir entelektüel alanı temsil etmektedir. Bu doğrultuda eser, salt belirli kültürel geleneklerin pasif bir taşıyıcısı değil; bu gelenekler arasında aktif bir sentez üretme çabası olarak da okunabilir. Yusuf Has Hacib'in kullandığı semboller ile iktidar metaforları ve nasihat biçimi, hem klasik İslam siyasetnamelerindeki ahlaki düzen vurgusunu hem de Türk bozkır kültüründeki töre merkezli liderlik anlayışını iç içe geçirmektedir. Bu sentez, Batılı anlamda bir "devlet kuramı" değilse de çeşitli kültürlerden oluşan

bir siyasal tahayyülün erken örneği olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla *Kutadgu Bilig*'in kültürel bağlamı üzerine yürütülecek analizler, yalnızca tarihsel referansların sıralanmasıyla değil; bu referanslar arasında kurulan bağın özgün niteliği üzerinden değerlendirildiğinde anlam kazanacaktır. Eserin hem İslamî hikmet geleneği hem de seküler yönetim aklıyla uyumlu bir siyaset felsefesi üretmesi, onu bir geçiş metni olmaktan çıkarıp entelektüel bir arayüz olarak konumlandırmaktadır. Bu yönüyle *Kutadgu Bilig*, doğrudan alıntıların ötesinde, kültürel melezlik içinde üretilmiş özgün bir siyasal düşünce pratiği olarak değerlendirilmelidir.

4. Karşılaştırma ve Analiz

4.1. Devletin Tanımı ve Oluşma Nedenleri

Cicero, *Devlet Üzerine* başlıklı eserinde devleti bir halk unsuru veya kamu varlığı (res publica) olarak tanımlamıştır. Bununla kast ettiği, devletin hem 'halka ait' hem de 'halkı ilgilendiren bir mesele' olduğudur (Çevik, 2017, s. 26). Wood'a göre *res publica* terimi, Cicero'da ortak çıkar ve devletin halka karşı sorumluluğu düşüncesine tekabül etmektedir (1991, s. 126). Açıklamadan da anlaşılacağı üzere devlet halka ait bir unsur olduğundan halk ve devletin oluşumu eş zamanda gerçekleşmektedir (Ağaoğulları, 2012, s. 182). Dolayısıyla devletin tanımı, halk kavramı üzerinden yapılmış ve toplum devletin sahibi konumunda imlenmiştir. Diğer yandan devleti oluşturan halk, sıradan bir araya gelmiş insan kitlesi olmaktan ziyade çoğunluğun yasa birliği ve ortak çıkarlar üzerinde uzlaştığı bir topluluktur. Burada yarar ortaklığı, mefhum olarak herkes için en iyi olanı düşünme anlamında tanımlanabilir. Bununla birlikte halkın bir araya gelme nedeni, zayıflık değil; insanların doğası gereği birlikte yaşamaya eğilimli olmalarından kaynaklanmaktadır (Cicero, 2019, s. 137). Bu noktada, insanların yaşam için birbirlerine olan ihtiyacı, toplum ve devletin oluşma nedeni olarak belirtilebilir.

Cicero'nun düşüncesinde devlet, bireylerin doğal eğilimlerinden biri olan yaşam arzusu üzerine kurulduğundan devletin kaynağı doğadır. İnsanların topluluk oluşturmasını doğa ve doğal bir içgüdü ile ilişkilendirmek, Stoacıların insana örnek alınası bir hedef olarak doğayı sunma yaklaşımını yansıtmaktadır (Çevik, 2017, s. 32). Bilgin, devletin kaynağının doğa olduğuna yönelik düşüncesini Yükümlülükler Üzerine adlı bir başka eserinde de yinelemiş, insanları devlet kurarak bir araya getiren sebebin insanın toplumsallık içgüdüsünden kaynaklandığını belirtmiştir. Buna göre devletin ortaya çıkışı, önce erkek-kadın ilişkisi, ardından baba-çocuk ilişkisi, insanın ailesiyle ilişkisi, şehirle ilişkisi ve nihayetinde devletle ilişkisiyle evrilen toplum veya birliğin beşinci aşamasını temsil etmektedir (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 108). Cicero'nun bu düşüncelerinden devletin kökenini, Platon ve Aristoteles'te olduğu gibi ailenin büyüyüp gelişmesi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Düşünür tüm bunların yanı

sıra Roma Devleti'nin kuruluş bakımından diğer devletlerden üstün olduğunu düşünmektedir. Nitekim diğer devletlerde yasalar ve kurumları, kendisine göre hazırlayan bir kişi söz konusuyken Roma Devleti, bir değil, birden çok kişinin sayesinde; bir kişinin yaşam süresince de değil, ömürler ve çağlar içinde inşa edilmiştir (Cicero, 2019, s. 156).

Kutadgu Bilig'de ise devletin tanımı ve oluşma nedenlerine yönelik herhangi bir bilgi veya içerik verilmemiştir. Nitekim anılan eserde, devlete ilişkin doğrudan bir tanım yapılmamış ve devletin oluşma nedenlerine dair herhangi bir izahta bulunulmamıştır. İlgili durum, iki siyasetnâme arasındaki farklardan birisini teşkil etmektedir. Öte yandan *Kutadgu Bilig*'de devletin tanımı ve oluşumuna yönelik herhangi bir bilgi verilmeyişinin nedeni, eserin doğrudan yöneticiler için ele alınmasından kaynaklanmış olabilir. Bu yönüyle yazarda, devleti yöneten üst düzey yetkililer, devletin ne olduğu ve nasıl oluştuğunu bildiği için bu tür içeriklerden ziyade topluma yönelik pratik ve hızlı bilgilere ihtiyaç olduğu düşüncesi etkili olmuş olabilir. Nitekim *Kutadgu Bilig*; hükümdar, vezir ve devlet yöneticilerine siyaset bilimi konusunda pratik yol gösteren ve yönetimsel eksiklikleri gidermek amacıyla siyasi ve ahlaki tavsiyeler veren eserler kategorisinde değerlendirilmektedir (Adalıoğlu, 2016, s. 246; Şeker, 2016, s. 185). Dolayısıyla her iki eserin ele alınış amacı ve hitap ettiği topluluk göz önüne alındığında, içerik bakımından böyle bir farklılık oluşabileceği düşüncesi akla yatkın gelmektedir.

4.2. Devlet Yönetim Türleri

Cicero, *Devlet Üzerine*'de yönetim türleri konusunu oldukça detaylı bir şekilde incelemiştir. Bilgin, insan topluluğunun yerleşik düzendeki gelişimine değindikten sonra yönetim türlerini şu şekilde sıralamıştır: Devlet yönetimi, ya bir kişiye ya belli seçilmiş kişilere ya da çoğunluğa ve herkese bırakılır. İlki olduğunda yöneticiye kral, yönetimine de krallık denmektedir. İkincisi söz konusu olduğunda site, aristokratların egemenliğine göre yönetilmektedir. Üçüncüsünde ise her şey halkın yönetimine bırakılır ve halk idaresi ortaya çıkar. Yunan siyasi terminolojisine göre anlatılan bu yönetim şekilleri sırasıyla monarşi, aristokrasi ve demokrasidir. Bununla birlikte düşünür, bu üç yönetim tarzının tek başına yeterli olmadığı ve kolay bir şekilde kötü birer yönetim şekline dönüşebileceğini ifade etmiştir. Söz gelimi, monarşi tek adamın keyfiyetiyle tiranlığa, aristokrasi halkın üzerinde baskı kuran bir azınlığa veya oligarşiye ve demokrasi de halkın çılgınlığı sayesinde bir çete yönetimine dönüşebilir (Cicero, 2019, ss. 138-140)[1].

Cicero, üç yönetim biçimini detaylı bir şekilde inceledikten sonra hiçbirini kesin bir şekilde benimseyemediğinden dördüncü bir yönetim şeklini önermektedir:

[1] Krş. (Çevik, 2017, ss. 37-38).

'karma rejim'. En iyi siyasi düzen olarak tanımlanan bu rejimde, Platon'un belirttiği filozof-kral tarafından yönetilen bir kent devletinden ziyade geçmişte Roma tarafından paradigmatik olarak temsil edilen karma bir yapı söz konusudur (Marquez, 2011, s. 411). Diğer üç rejimin karışımı olan bu yönetim şekline sahip bir devlette, her şeyden üstün ve krallığa ait bir unsur olmasının yanı sıra belirli konularda alınacak bazı kararlar ise şeçilmiş kişiler ile halka bırakılmalıdır. Dolayısıyla düşünür, üç yönetim türünün unsurlarını bir araya getiren dengeli bir karma sistemin en iyi yönetim şekli olduğunu düşünmektedir. Cicero'nun savunduğu yönetim biçimi, diğer üç yönetim şeklinin sahip olduğu dezavantajlara sahip değildir. Bu yönetim, hem resmî makamlarda görevli kişilerin hem soylu sınıf temsilcilerinin hem de halk tabakasından insanların devlet yönetiminde söz sahibi oldukları, her üç yönetim biçiminin ılımlı bir karışımıdır (Ağaoğulları, 2012, s. 186). Cicero'nun anılan yönetim biçiminden yana olmasının temel nedeni, bu rejimde hak, görev ve yetkilerin eşit bir şekilde dağıtılmış olması ve herhangi bir ayaklanma veya devrime pay tanımamasıdır (Atayman Erçelik, 2014, s. 74).

Kutadgu Bilig'de, devletin yönetim biçimine ilişkin herhangi bir husus belirtilmemiştir. Diğer bir ifadeyle anılan eserde, monarşi, aristokrasi veya demokrasi konusuna yönelik herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bununla beraber çeşitli araştırmacılar, eserdeki içeriklerden yola çıkarak *Kutadgu Bilig*'in hangi yönetim şeklini önceledi̇ği hususunda farklı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Söz gelimi, Dilaçar, ilgili eserin teokratik bir siyasetname olduğunu ileri sürmüş (1988, s. 196), Arslan da bu hususta, Dilaçar ile aynı düşünceleri dile getirerek eserin bugünkü ölçüler açısından teokratik bir yapıya sahip olduğunu açıklamıştır (1987, s. 19). Araştırmacıların bu görüşü öne sürmelerinde, 5552. beyit etkili olmuş olabilir: 'Ağırla bunları, yap ne derlerse. Şeriat yolunu tut, önlerinde eğil'. Öte yandan Doğan, belirtilen araştırmacıların düşüncelerine karşı çıkmış ve anayasamızın ikinci maddesinde bulunan hükümlerin *Kutadgu Bilig* için geçerli olduğu ve Hacib'in tasvir ettiği eserin demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olduğunu ileri sürmüştür (2002a, s. 128; 2002b, s. 77). Buna karşın anılan hususta, aşağıda detaylıca açıklanacağı üzere bizce her iki tarafın görüş ve düşüncelerine katılmak zordur. Diğer taraftan Adalıoğlu ise *Kutadgu Bilig*'in öngördüğü devlet modelinin günümüzdeki tanımıyla 'hukuk devleti' olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim eserde adaleti önceleyen, adaletin yerine getirilebilmesi için kanunun doğru bir şekilde uygulanmasını öneren, halka karşı himayeci, koruyucu ve merhametli bir devlet modeli önerilmektedir (2016, ss. 244-245).

Kutadgu Bilig'in öngördüğü devlet modelinin demokratik bir yapıya sahip olduğunu belirten Doğan, bizce halkın yönetim kadrosunu seçme yetkisine sahip olduğu ve vatandaşların siyasi kararlar üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkiye sahip olduğu demokrasi kavramını, makalesinde bir hayli değiştirerek farklı bir biçime sokmuştur. Söz gelimi, *Kutadgu Bilig*'de işin ehline verilmesi, diğer bir

ifadeyle liyakat, demokratik bir devlette seçimin işlevini yerine getirdiğinden bu durum eserde demokrasi olarak kabul edilmiştir (2002a, s. 133). Ayrıca Doğan'a göre yöneticilerin yanı sıra yönetilenlerin de hak sahibi olması ve yönetenlerin toplumsal düzeni adalet, sevgi ve anlayış üzerine kurması da eserde demokratik yönetim şekline işaret eden hususların başında gelmektedir (2002a, s. 136). Doğan'ın ileri sürdüğü bu görüşlerin yalnızca *Kutadgu Bilig* bağlamında değil, farklı dönemlere ait diğer Türk devlet yapılanmaları açısından da değerlendirilmesi mümkündür. Nitekim Göktürk Kağanlığı'ndan Osmanlı Devleti'ne uzanan süreçte, Türk devlet teşkilatlarında liyakat ilkesine önem verildiğine dair birçok tarihsel örnek bulunmaktadır. Benzer şekilde, farklı dönemlerde Türk halkının tümüyle haklardan yoksun, mutlak anlamda despotik bir yönetim altında yaşadığına dair genelleyici bir yargıya varmak da güçtür. Eğer *Kutadgu Bilig*'de dile getirilen düşünceler üzerinden demokratik ve laik bir yönetim anlayışına ulaşılabiliyorsa, benzer yaklaşımların Osmanlı Devleti için de geçerli olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Zira Osmanlı'da da liyakat sistemine dair çeşitli uygulamalara rastlanmakta ve kadıların halkın haklarını koruma görevi üstlendikleri bilinmektedir. Bu bağlamda Turan, genelleyici bir tavırla Türk cihan hakimiyetinin esasen adalete, insanlık duygularına ve milletin arzularına dayandığı ifade etmiştir (2023, s. 14). Bu değerlendirmeler ışığında, Doğan'ın ileri sürdüğü görüşlerin yalnızca *Kutadgu Bilig*'e değil, diğer Türk devlet geleneklerine de uygulanabilir nitelikte olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, geçmişi günümüzün değer yargılarıyla yorumlamak, tarihsel bağlamdan koparak geçmişe bugünün ölçütleriyle yaklaşmak anlamına gelmekte ve bu durum anakronistik bir okuma riskini beraberinde taşımaktadır.

Öte yandan, *Kutadgu Bilig*'de ne modern anlamda demokratik ve laik bir yönetim anlayışından ne de belirgin biçimde teokratik bir yapıdan söz etmek mümkündür. Nitekim Donuk, Türklerde sosyal düzenin dinî değil, siyasi olduğunu belirtmiştir. Araştırmacıya göre Peygamberler ya da Veliler tarafından idare edilen herhangi bir Türk topluluğu görülmemektedir (1981, s. 52). Söz gelimi, 5552. beyitte 'şeriat yolunu tut' denirken, 5311. beyitte ise 'din dalı ile dünya dalının birbiriyle uyuşmadığı' belirtilmektedir. Bu düşünceler esasında, Yusuf Has Hâcib'in görüşlerini belirli ideolojik kalıplara indirgemektense, aklı ve evrensel değerleri esas alan bir yönetim anlayışı ortaya koyduğu söylenebilir. Konuya dair Ögel de düşüncelerimizi destekler nitelikte, *Kutadgu Bilig*'de milli ve kavmi duygulardan arınmış, evrensel bir cihan devleti anlayışı bulunduğunu belirtmiştir (1982, s. 13). Dolayısıyla *Kutadgu Bilig*'e ilişkin ifade edilecek bir görüşte, son derece tedbirli olmak gereklidir. Nitekim eserin karmaşık yapısı ve bir beyitin birden fazla yorumlanabilme olasılığı, bazen farklı bakış açılarını gündeme getirmekte ve hatta eserin ayrı ayrı parçalarından bir sonuç çıkarmaya çalışmak da araştırmacıları yanlış sonuçlara ulaştırabilmektedir.

11. yüzyıl Türklerde siyaset düşüncesi, genel olarak İslamî ilkelerle çevrelenmiş olsa da siyasal otoritenin doğrudan dinî bir sınıf ya da kurum tarafından yürütüldüğü katı bir teokratik yapıyı barındırmamaktadır. Karahanlılar, Gazneliler ve erken dönem Selçuklularda olduğu gibi, *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı tarihî bağlamda da hükümdarlık, ilahi meşruiyeti dikkate almakla birlikte esasen akla, adalete ve dünyevi yönetim ilkelerine dayandırılmıştır. Bu dönem Türk-İslam siyaset anlayışında din, meşruiyeti pekiştiren bir unsur olarak yer almakta; ancak siyasal karar alma süreçleri büyük oranda saray çevresi, vezirlik kurumu ve hanedan içi denge gibi seküler yapılar üzerinden yürütülmektedir. Bu açıdan bakıldığında *Kutadgu Bilig*'de önerilen yönetim biçimi, teokratik olmaktan çok, ahlaka ve hukuka dayalı bir sistemdir. Yusuf Has Hacib'in eserde sıklıkla vurguladığı 'akıl', 'adalet', 'ölçü' ve 'doğruluk' kavramları da yönetim işleyişinin rasyonel temellerle kurulması gerektiğine işaret eder. Nitekim Farabî (2021) gibi dönemin siyaset düşünürlerinde de görülen bu yaklaşım, dinî ilkelerle çelişmeyen fakat siyasal erki din dışı rasyonel bir zeminde temellendirmeye çalışan bir anlayışa işaret etmektedir. Bu yönüyle *Kutadgu Bilig,* Türklerde dinî meşruiyeti dışlamayan ama siyasal iktidarı akıl ve erdem temelli bir yönetim anlayışıyla temellendiren geleneksel devlet tasavvurunun özgün bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Kutadgu Bilig'de devlet yönetim türlerine ilişkin herhangi bir içerik belirtilmemekle birlikte Karahanlı Devleti'nin yönetim şekli esas alınarak monarşinin öncelendiği söylenebilir. Ancak bu monarşik yönetim, tiranlıkla karıştırılmamalıdır. Nitekim hükümdar, yetki sahibi olmakla birlikte danıştığı bir meclis ve onu da bağlayan töreler söz konusudur (Arat, 1999, b. 4082; 4309; 5197). Hükümdar, töreleri uygulamakla ve halkın ihtiyaçlarını gidermekle mükelleftir (Arat, 1999, b. 3923; 5513). *Kutadgu Bilig*'de iktidarın Tanrı'dan kaynaklandığı ve onun tarafından bir lütuf olarak verildiği belirtilmektedir (Arat, 1999, b. 1761; 1980). Ayrıca Türk devlet geleneğinde, mutlak ve sınırsız egemenliğe sahip hükümdarlar olmamıştır. Devletin varlığı tamamen törelere dayalı olup hükümdar da dâhil olmak üzere herkesin törelere uyması gerekmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 246; Ahmetbeyoğlu, 2020, s. 39). Arslan da *Kutadgu Bilig*'de tasvir edilen hükümdarın, ne bir zorba (tiran), ne bir despot, ne de makyavelist bir prensle karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir (1987, s. 19).

Sonuç olarak Cicero, karma yönetim biçiminin en iyi ve en nitelikli yönetim şekli olduğunu ileri sürerken, Yusuf Has Hacib'in anılan konuda doğrudan bir görüş öne sürmediği görülmektedir. Ancak bu suskunluk, eserde yönetim tarzına dair hiçbir sorun bulunmadığı şeklinde değil, dönemin siyasi düşüncesi çerçevesinde bir yapısal sınırlandırma olarak da yorumlanabilir. Nitekim Halil İnalcık, *Şâir ve Patron* adlı eserinde, klasik dönem Doğu toplumlarında fikir ve sanat üretiminin büyük ölçüde saray çevresi ve siyasal himaye sistemine bağlı olduğunu, bu

bağlamda düşünürlerin yönetim eleştirisinden kaçındığını belirtmiştir (2015, ss. 11-12). Bu durumda Yusuf Has Hacib'in devlet sistemine ilişkin doğrudan bir rejim eleştirisi getirmemesi, siyasal kültürün niteliğiyle de açıklanabilir.

4.3. Yönetim Anlayışı

Cicero'nun yönetim anlayışındaki birinci basamağı, devletin olmazsa olmazı olarak tanımladığı hukuk, yasa ve adalet üçgeni teşkil etmektedir. Bu düşünceye göre her halk, her kent ve her site, kendisinin uzun süreli olmasını sağlayacak sürdürülebilir bir yargıyla yönetilmeli ve bu yargı, daima siteyi meydana getiren nedene dayanmalıdır. Nitekim bireyler, doğaları gereği bir arada yaşama eğiliminde olsa da devletin kuruluşundaki esas nokta, hukuku kabul etmek ve benimsemektir. Yasa, sivil toplumun bağıdır ve eşit haklar sunar. Ayrıca, uzun süreli bir devletin kurulabilmesi için doğadaki uzak ara en büyük yargı gücüne sahip olunması gerekmektedir (Cicero, 2019, ss. 138, 142, 192). Buna bağlı olarak düşünür, yasanın doğru olanı buyurup yanlış yapmayı yasaklayacak güce sahip bir sağduyu olduğunu düşünmektedir. Öte yandan bilgin; yasa, hukuk ve bunlarla ilgili olan adalet anlayışının temeline 'doğa yasası' kavramını yerleştirmiştir. İnsanlık evrensel akıldan faydalandığı için bu yasa, insanlara içkindir; evrensel, genel geçer ve mutlaktır. Değiştirilemez ve yürürlükten kaldırılamaz (Atayman Erçelik, 2014, s. 72).

Cicero, *Yasalar Üzerine* (De Legibus) (2021) başlıklı çalışmasında ideal devletin yasalarını anlatmıştır. Bu eseri değerli kılan şey, Cicero'nun devlet anlayışında birincil unsur olarak kabul ettiği adaleti, yasa ve hukuk anlayışı bağlamında açıklamasıdır. Söz gelimi, düşünüre göre yasa ne insanların zihinlerinde tasarlayarak oluşturduğu ne de toplumların kararıyla belirlenen bir şeydir; tam aksine, evreni yönetmeyi ve akıl sahibi herkesi kötü davranışlardan alıkoymayı amaçlayan ebedî bir iradeye dayanmaktadır. Bu durumda gerçek yasa; devlet, kişi ya da herhangi bir kanun yapıcı kurumun çıkardığı yasa olmaktan ziyade Tanrısal bir akıldır (West, 1981, s. 75). Nitekim yasa, kökeni doğada bulunan ve yapılması gerekenleri emredip tersini yasaklayan en üst akıldır. Yasanın özü, insanın doğasında aranmalıdır. İnsan, ilahi aklı paylaşan özel bir varlık türüdür ve insanlar adalet etrafında birleşerek topluluk oluştururlar (Cicero, 2021, ss. 10-11). Tanıklanan düşünceler esasında Cicero'nun yönetim anlayışının ilk basamağını, adalet ve adaletin uygulanmasındaki esaslar olan yasa ve hukuk teşkil etmektedir. Bununla birlikte düşünür, adaleti pratiğe güçlü bir şekilde yerleştirerek teorileştirilecek bir şey olmaktan ziyade uygulanan bir şey olduğunu göstermeye çalışmıştır (Morgan, 2019, s. 648). Nitekim adalet, Cicero'nun anlatımında gurur duyulan şeydir (Schofield, 2021, s. 160).

Düşünürün yönetim anlayışında *consensus* 'uzlaşım', *regere* 'yönetme, hüküm sürme' ve *consilium* 'münazara etme, tartışma, beraberce karar alma' kavramları da büyük bir öneme sahiptir. Devletin oluşma sürecinin temelinde yasaları ve

hukuku esas alması, Cicero'nun devlet anlayışının yasa ve hukuk zemininde oluşturulan bir *consensus* 'uzlaşım' olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, devletin kalıcı olmasındaki temel ilkelerden diğeri de *consilium*'dur (değerlendirme heyeti). Eğer, bir devlet tarih sahnesinde kalıcı olmak istiyorsa, o devletin *consiliumla* yönetilmesi şarttır. Bu otorite, her şeyden önce devletin kuruluş amacını gözetmelidir (Atayman Erçelik, 2014, s. 69). Bir diğer kavram ise *regere* (önderlik) 'kontrol altına almak, yönetmek' anlamlarına gelmektedir. Tüm bunların esasında iyi şekilde nitelendirilecek devlet, uyumluluk üreten bir hükümettir; diğer yandan uyum, halkı hep birlikte yasaya bağımlı kıldığı zaman elde edilmektedir. Nitekim bir devlet, uyumu hedefler ve bu uyumun sağlanabileceği tek zaman yasaların adalet için var olduğu zamandır (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 109). Dolayısıyla Cicero'ya göre doğal birliktelik eğiliminden oluşan devlette uyum, liderlik, hukuk ve amaç odaklı bir yönetim gereklidir. Diğer yandan düşünür, devletin erdemle yönetildiğinde bundan daha görkemli ve anlamlı hiçbir şeyin olmayacağını ifade etmiştir (Cicero, 2019, s. 143).

Kutadgu Bilig'de yönetim anlayışı, pek çok çalışmanın konusunu teşkil etmiş ve bu hususta derinlemesine incelemeler yapılmıştır (Arslan, 1987; Demirel, 2014, ss. 55-61; Büyükbaş ve Vargün, 2016, ss. 27-33; Açık, 2016, ss. 419-438; Yılmaz vd., 2023, ss. 241-242). *Kutadgu Bilig*'de belirtilen yönetim anlayışı eski Türk geleneklerine, yani halkın adalet ve töreyle yönetilmesi anlayışına dayanmaktadır. Töre, Türk-İslam toplumunun sosyal yapısını şekillendiren, yaşam tarzına yön veren ve bireylerin nasıl davranması gerektiğini belirleyen kurallar bütünü olarak tanımlanabilir. *Kutadgu Bilig*'de töre toplumun temel kurallarını, ahlaki değerlerini ve sosyal düzenini belirleyen en önemli kavramlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, devlet ve hâkimiyet anlayışı bakımından hâkimiyetin töreden (kanun ve düzen) ayrılmaması, hatta töre ve kuttan ibaret olduğu görüşü hâkimdir (Arat, 1999; İnalcık, 2005, s. 20). Devlet anlayışı bakımından *Kutadgu Bilig*; adalet, akıl ve erdemin ön planda olduğu bir yönetim biçimini savunmaktadır. Arslan *Kutadgu Bilig*'te siyaset sisteminin başlıca dört ilkeye dayandığını ifade etmiştir: A. Bilgi (Bilig); B. Eylem (Kılgı); C. Adalet (Könilik); D. Egemenlik (Kut) (1987, s. 21). Eserde devletin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi ve toplumun huzurlu olabilmesi için hükümdarın iyi bir yönetici olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu minvalde Hacib, ideal bir hükümdar ve yönetim anlayışını *kut, il, adalet, töre, ahlak* ve *erdem, akıl* ve *bilgi, danışmanlık* ve *yardımcılar* gibi kavramlar üzerinden açıklamıştır. Benzer şekilde, Nizâmülmülk de *Siyasetnâme*'sinde adaleti devletin temel direği olarak görmüş; hükümdarın zulümden kaçınması, halkın haklarını gözetmesi ve devlet görevlilerini denetlemesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır (2016, ss. 30-37). Her iki eserde de adalet, yalnızca bir yönetim ilkesi değil, aynı zamanda devletin varlık nedeni olarak kabul edilmiştir. Bu ortak vurgu, Türk-

İslam siyaset düşüncesinde adaletin evrensel ve kültürler üstü bir değer olarak konumlandığını göstermektedir.

Kutadgu Bilig'de, devlet anlayışı temelinde belirtilen kavramların çok iyi anlaşılması gerekmektedir. Nitekim ifade edilen her kavram, devlet yönetiminin esası ve işleyişin devamlılığındaki dinamiği oluşturmaktadır. Söz gelimi, Türklerin idari felsefesini anlayabilmek için *kut* kavramı çok büyük bir öneme sahiptir. Türk hükümdarlarına devleti yönetme hakkı, Tanrı tarafından ilahi bir lütuf olarak verilmiştir. Dolayısıyla devleti idare etme hak ve yetkisinin kaynağı kendisine kut veren Tanrı'dır (Kafesoğlu, 1970, ss. 21-22). Öte yandan ilgili eserde oldukça önemli bir yer tutan *kut* sözcüğü, devlet sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmasına karşın burada *kuttan* kast edilen şey devlet (state)'ten ziyade 'talih, ikbal, uğurluluk' manasının yanı sıra 'siyasi hakimiyet' anlamına gelmektedir. Nitekim Eski Türkçede devlet anlamında, *kut* sözcüğünden ziyade *il* sözcüğü kullanılmakta, hükümdar anlamına gelen *ilig* sözcüğü de *il* sahibi anlamına gelen *illig* sözcüğünden gelmektedir (Genç, 2002, ss. 33-34). *Kutadgu Bilig*'de devletin uzun süreli olabilmesi için *kut* ve *il* kavramlarının dengeli şekilde bir arada olması gerekmektedir. *Kut* (ilahi güç), hükümdara otorite katarak onu yöneticilikte başarılı kılarken, *il* ise halk ve toplum düzeninin sağlanmasını gerektirmektedir. Bu iki kavramın uyumlu bir şekilde işlemesi, devletin varlığını sürdürebilmesi ve halkın refah içinde yaşaması bakımından şarttır.

Kutadgu Bilig'de yönetim bakımından adaletin yanı sıra en çok vurgulanan olgulardan bir diğeri ise halkı yönetmek için bilginin gerekli olduğu ve bilgi olmadan devletin ayakta kalamayacağıdır (Arat, 1999, b. 208; 218; 221; 300). Nitekim anılan eserde, bilginin dünyadaki her şeyden üstün olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan Hacib, iyi bir yönetim için hükümdarın yalnız olmaması ve kararlarını tek başına almaması gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim hükümdar, çevresinde bilge ve işinin ehli insanlar bulundurmalı ve onların görüşlerini alarak yönetimini şekillendirmelidir. Eserde bu duruma istinaden, vezirin nasıl olması gerektiği, Ulu Hacib'in vasıfları, kumandanların özellikleri, kâtip, hazinedar, aşçıbaşı gibi çeşitli görevlere sahip kişilerin niteliklerinden son derece detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. Dolayısıyla eser, hükümdarın yanı sıra devletin diğer üyeleri ve halka da önemli görevler yüklemektedir. Ayrıca adaletin tesis edilmesinde kanunların doğru ve herkese eşit bir şekilde uygulanması ve insanlara karşı koruyucu bir devlet yaklaşımı temel alınmıştır. Bu minvalde hükümdar, halkını adil bir şekilde yönetmek ve devletin düzenini korumak için töreyi esas almalıdır. Töreye aykırı davrananlar cezalandırılmalı ve devletin adaletine zarar verecek her türlü eylem engellenmelidir. Bu açıdan töre, kişisel ve toplumsal bir sorumluluk olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, Türk hükümdarı hiçbir sorumluluk taşımayan birisi olmaktan ziyade öncelikle Tanrı'ya ve sonda da töre yoluyla idaresi altında

bulunanlara karşı sorumlulukları olan ve bu sorumlulukları yerine getirebildiği müddetçe hükümdar olarak kalabilecek kişidir (Genç, 2002, s. 39). Dolayısıyla töre salt halk için değil, aynı zamanda hükümdar için de uyulması gereken kurallar bütünüdür.

Sonuç olarak *Devlet Üzerine*'de, devletin uzun süreli olabilmesi için yasa (adalet), danışma kurulu, uyum ve iyi yönetmek esas alınırken *Kutadgu Bilig'de* adalet, kut, bilgi ve töre şeklinde bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Diğer yandan Cicero eserlerinde yasa, hukuk ve adalet gibi devlete yönelik belirlediği asli ilkelerin içeriklerine ilişkin önemli açıklamalarda bulunmuştur. Onların ne olduğu ve ne olmadığını felsefî bir zeminde tartışmış ve sınırlarını belirlemiştir. Öte yandan, *Kutadgu Bilig*'de yönetim anlayışına dair belirtilen asli ilkeler bulunmakla birlikte bunların içeriğine dair herhangi bir düşünce veya teori öne sürülmemiştir. Söz gelimi, devlet yönetiminde töre ve bilgi ön plana çıkarılırken törelerin nasıl olması gerektiği, en ideal formu ya da kökeninin neyle ilgili olduğu hakkında herhangi bir açıklama yapılmadan doğrudan olgunun kendisi yinelenmiştir.

4.4. Yöneticide Aranılacak Erdemler

Devlet Üzerine'de yöneticide aranılacak erdemler, dolaylı ve dolaysız şekilde aktarılmaktadır. Diğer bir ifadeyle yöneticinin sahip olması gereken erdemler, bazen doğrudan ifade edilirken bazen de satır aralarında Roma Devleti'nin geçmiş yöneticileri anlatılırken belirtilmektedir. Düşünüre göre krala yakışan, erdem ile bilgeliktir ve Romulus üzerinden hiçbir ölümlünün erdemin seçkin şanı olmadan böyle bir şöhret edinemeyeceğini ifade etmiştir (Cicero, 2019, ss. 162, 165). Bununla birlikte monarşik yönetim sisteminde tüm yetki ve otoriteyi elinde bulunduracak kişi, bazı temel özelliklere sahip olmalıdır. Bu kişiler, dünyanın akılla yönetildiğini anlamış, aklını bedeninin hâkimi kılarak öfke, hırs, ihtiras gibi duygularından arınmış bireyler olmalıdır. Ayrıca, devleti yönetecek kişilerin eğitimi de oldukça önemlidir. Düşünür, Roma'nın eski yöneticilerini anlattığı ikinci bölümde kralların kendini eğitimle donattığını ifade etmiş ve böylece yöneticide bulunması gereken en belirgin niteliklerden birisinin eğitim olduğunu vurgulamıştır (Cicero, 2019, s. 163, 170; Grube, 1962, ss. 234-257). Nitekim Cicero'da eğitim, her şeyden önce Scipio gibi yetenekleri ortaya çıkarma ve kamu hizmetinde filozof-devlet adamlarını öne çıkarma kapasitesiyle imlenmiştir (Nicgorski, 2013, ss. 6-7).

Cicero, *Yükümlülükler Üzerine* başlıklı eserinde bir liderin erdemli ve âdil olması gerektiğini ifade ederken ayrıca bilgelik, adalet ve dürüstlüğün yanı sıra iyi bir şöhreti devam ettirmenin de önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Öte yandan *Hatip Üzerine* başlıklı çalışmasında ise ikna etme yeteneğinin önemine değinmiş, kamu huzurunda konuşma sanatı ile etkili bir yönetici ve iletişimci olmak için bu yeteneklerin ne derece önemli olduğunu etraflı bir şekilde tasvir etmiştir

(Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 112; Grube, 1962, s. 236). Cicero'nun Stoacılık esasında şekillenen ruh dinginliği ve akıl üzerine yönelik bu görüşleri, ideal bir yöneticide bulunması gereken davranış biçimlerini göstermektedir. Dolayısıyla bir kişi, Cicero'nun devleti yönetebilmek için gerekli gördüğü bu niteliklere sahipse, erdemi ve aklı hayatının dümenine geçirmişse, her zaman devleti ve halkının çıkarlarını düşünüyorsa, para, mevki hırsı, açgözlülük gibi dünyevi ve alçakça hırslardan arınmışsa, en önemlisi de adaletliyse, o zaman tüm yetki ve otoritenin onun eline verilmesinde bir sakınca yoktur (Atayman Erçelik, 2014, ss. 70-71).

Kutadgu Bilig'de, etkili bir yönetimin esas figürlerinden biri olarak kabul edilen yöneticide bulunması gereken erdemler, eserin başından sonuna ifade edilmekle birlikte en yoğun 'Ödgülmiş'in Hükümdara Cevabı' başlıklı bölümde görülmektedir. İlgili bölümde, 'iyi bir beyin niteliklerine' yani 'iyi bir yönetici nasıl olmalıdır?' sorusuna yanıt aranmaktadır. Buna göre yöneticide aranılacak erdemler şunlardır: I. Bey bilgili ve akıllı olmalıdır. II. Bey sabırlı olmalı, aceleci olmamalıdır. III. Bey, erdemli ve ahlaklı olmalıdır. IV. Bey adil olmalı, zalim olmamalıdır. V. Bey ihtiyatlı olmalı, ihmalkâr olmamalıdır. VI. Bey cesur olmalıdır. Bunların yanı sıra ilerleyen bölümlerde, beyin cömert, alçak gönüllü, erdem ve faziletli, merhametli, dürüst, uyanık ve zeki, sabırlı ve kararlı, tatlı ve güler yüzlü olması ve kötü alışkanlıklara sahip olmaması gerektiği bildirilmektedir (Arat, 1999, b. 1948-2174; Bulut ve Aslan, 2018, ss. 19-22). Bu noktada Arsal, *Kutadgu Bilig*'de beyin sahip olması gereken vasıflarına yönelik belirtilen özelliklerin Farabî'nin *İdeal Devlet*'inde sunulan özellikler ile büyük bir benzerlik taşıdığını ileri sürmüştür (2020, s. 115). Biz, bu düşüncelere katılmamaktayız. Nitekim Yusuf'un beye ilişkin sunduğu vasıflar, evrensel akıl ile uyumlu ve her yerde istenilen özelliklere işaret etmektedir. Söz gelimi, beyin sabırlı, bilgili, akıllı ve adil olması gibi özellikler evrensel değerler ve beklentilere işaret etmektedir. Bu bakımdan, Farabî ile Hacib arasında benzerlik olmasını gerektirecek herhangi bir duruma ihtiyaç yoktur. Nitekim Ergan, "Siyasetnamelerimizde Çizilen 'Devlet Adamı' Portresinin Temel Özellikleri" adlı çalışmasında 1) *Kutadgu Bilig*, 2) *Siyasetname* (Nizamülmülk), 3) *Koçi Bey Risalesi*, 4) *Devlet Adamlarına Öğütler* (Defterdar Sarı Mehmet Paşa) başlıklı dört siyasetnameyi devlet adamlarında aranan vasıflar bakımından karşılaştırmalı bir şekilde incelemiş ve dört düşünürün de iyi bir devlet yönetimi için devlet adamlarının sahip olması gereken nitelikler bakımından ortak özellikleri vurguladıklarını ifade etmiştir (Ergan, 1999b, s. 40).

Sonuç olarak, devlet adamında aranılacak erdemler bakımından her iki eserin birbirine yakınlaştığı ve benzer beklentilere sahip olduğu söylenebilir. Ancak yöneticide bulunması gereken erdemlerin *Kutadgu Bilig*'de daha derin bir şekilde işlendiği ve konuya yönelik daha çok bilgi verildiği görülmektedir. Nitekim

Kutadgu Bilig'in odak noktası, hükümdar olduğundan yöneticinin vasıflarının daha çok öne çıkarıldığı görülmektedir.

4.5. Sosyal Devlet Anlayışı

Cicero, *Devlet Üzerine*'yi adil toplum ve ideal bir devlet düzenine yönelik düşüncelerini ortaya koymak ve vatanseverlik bakımından yüceltici bir rol üstlenmek amacıyla ele almıştır (Barlow, 1987, s. 354). Dolayısıyla eser, ideal bir devlet öğretisi sunduğundan geniş anlamda sosyal devlet anlayışına işaret etmektedir. Ayrıca, Romulus'un savaşla ele geçirdiği toprakları vatandaşlara tek tek dağıtması ve onlara yağma yapmadan topraklarını işleyerek ihtiyaç duydukları her şeye ulaşabileceklerini öğretmesi, eserdeki sosyal devlet anlayışına işaret etmektedir (Cicero, 2019, ss. 165-166). Bunun dışında düşünür, *Yükümlülükler Üzerine* başlıklı çalışmasında devletin en önemli vazifesinin "Toplumu oluşturan insanların kendi mülkü üzerinde özgürce ve rahatsız edilmeden yaşam sürmesini garanti etmek" olduğunu ifade etmiştir (Ağaoğulları, 2012, s. 180). Yine aynı eserde liderlerin, kendi yurttaşlarının çıkarlarını kişisel menfaatlerinden ve çoğunluğun çıkarlarını bir grup veya azınlığın çıkarlarından daha fazla koruma sorumluluğuna sahip olduklarını belirtmiştir (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 112). Bilgin, bu düşüncelerin dışında liderlerin, I. Mülkiyet haklarını korumak; II. Külfetli vergilendirmelerden kaçınmak; III. Herkese yaşam için gerekli şeylerin bolluğunu sağlamak; IV. Açgözlülük veya yolsuzluk şüphesinin ötesinde kendilerini koruma yükümlülüğüne sahip olmaları gerektiğini ifade etmiştir (Cochrane, 1964, s. 54). Tanıklanan bu bilgiler, Cicero'nun sosyal devlet anlayışına işaret etmektedir.

Kutadgu Bilig'de sosyal devlet anlayışı, oldukça kapsamlı bir şekilde işlenmiştir. Söz gelimi, devlet hizmetlerini halka ulaştırmalı ve belli topluluk ya da kesimlerin değil; bizatihi halkın hizmetinde bulunmalıdır (Arat, 1999, b. 106; 612; 2531). Bunun yanı sıra verdiği hizmetlerle halkı refaha, güzel bir yaşantıya kavuşturmalı, fakirlerin durumu iyileştirilmeli, dul ve yetimler gözetilmelidir. Devlete hizmet eden kişiler, çabalarının karşılığını zamanında almalıdır. Öte yandan *Kutadgu Bilig*'de sosyal devlet anlayışı gereği, varlıklıların yükünün orta halli bireylere, orta hallilerin yükünün ise fakirlere yüklenmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Genç, Yusuf'un özellikle fakirlerin korunmasına yönelik yaptığı bu vurgunun, tarihi Türk idare geleneği ile uyumlu olduğunu belirtmiştir (2002, s. 121). Böylelikle Hâcib, devleti halka hizmet eden bir kuruluş olarak tanımlamaktadır (Demirel, 2014, ss. 59-60). Anılan eserde sosyal devlet anlayışına yönelik belirtilen bu olgular, özellikle günümüz Türk toplumundaki 'devlet baba' anlayışı ile de örtüşmektedir. Bununla birlikte ilgili eserde, sosyal devlet anlayışı gereği halkın yöneticide üç hakkı olduğu ifade edilmiştir: I. Paranın değerini koruması. II. Doğru yasa yapma, III. Yolların güvenliği ve eşkıyaların arıtılması (Arat, 1999, b. 5574-5577). Konuya ilişkin kapsamlı bir çalışma yapan Doğan, *Kutadgu Bilig*'de öne sürülen ideal devletin sosyal bir

devlet olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, ilgili görüşlerini 'hizmet edene hakkının ödenmesi, yardım ve iyilik etmek ve de sosyal devlet – toplumsal düzen ilişkisi' başlıkları altında incelemiştir (2002b, ss. 78-83).

Sonuç

Bu çalışmada, Roma İmparatorluğu'nun önde gelen düşünürlerinden Cicero ve Karahanlı Devleti'nin önemli bilginlerinden Yusuf Has Hacib'in devlete yönelik görüş ve düşünceleri karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir.

Her iki düşünür de kendi dönemlerinde ortaya çıkan siyasi çürüme nedeniyle yurttaşlarının sorunlarına çare olabilmek ve sorunsuz bir siyasi sistem oluşturarak ait oldukları toplumun huzur ve refah içinde yaşayabilmeleri için görüş ve düşüncelerini aktarmışlardır. Roma devlet geleneğinde yetişen Cicero, devlet nedir ve nasıl oluşmuştur, en iyi yönetim şekli hangisi veya nasıl olmalıdır? sorularına yönelik teorik görüşler ortaya koymuş ve fikirlerini belirli bir felsefi düzlemde kendisinden önce gelen büyük filozofların düşünce zemininde inşa etmiştir. *Kutadgu Bilig*'de ise egemenliğin kaynağı kut anlayışı olarak benimsenmiş, bu nedenle herhangi bir devlet yönetimi ya da tanımı üzerinde durulmamıştır. Bununla birlikte *Devlet Üzerine*'de çeşitli filozofların öne sürmüş olduğu fikirler tartışılırken, *Kutadgu Bilig*'de kendisinden önce gelen herhangi bir düşünür veya esere atıf verilmemiştir.

Gerçekleştirilen inceleme ve analizler neticesinde ortaya çıkan bulgular, şu şekilde sıralanabilir:

1. *Devlet Üzerine* başlıklı çalışmada, devletin tanımı ve oluşma nedenleri etraflıca incelenmiş ve bu konuda özgün düşünceler ileri sürülmüştür. *Kutadgu Bilig*'de ise bu yönde bir tanımlama yapılmadığı ve devletin oluşma nedenlerine yönelik herhangi bir görüş öne sürülmediği görülmektedir.
2. *Devlet Üzerine*'de en iyi yönetim şekli bakımından karma rejim ön plana çıkarılarak bir sistem incelemesi ve tartışması yapılırken, *Kutadgu Bilig*'de ise yönetim şekline ilişkin bir görüş belirtilmemiş, büyük oranda devlet adamının nasıl olması gerektiğine yönelik nasihatler verilmiştir.
3. Yönetim anlayışı bakımından her iki eserde de yasa, hukuk ve adalet olgusu öncelenmiştir. Bununla birlikte Cicero, devletin yönetilmesi gereken yasaları Stoacılık felsefesi üzerinden doğa ile ilişkilendirerek onlara felsefi bir anlam kazandırmıştır. *Kutadgu Bilig*'de ise yönetim şekli bakımından kut anlayışı, töre ve adalet olmazsa olmaz kabul edilmiş, ayrıca bilgi ve aklın değeri üzerinde de durulmasına karşın törelerin içeriği ve formu hakkında teorik düşünceler öne sürülmemiştir. Dolayısıyla belirli olguların içeriğinden ziyade var olması gerektiği üzerinde durulmuştur.
4. Yöneticide aranması gereken erdemler bakımından, her iki eserin benzer beklentilere sahip olduğu ve birbirine yakın bir yaklaşım sergilediği

söylenebilir. Nitekim yapılan incelemede, konuya yönelik vurgulanan değerlerin büyük ölçüde birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig*'de, bu kritere ilişkin daha ayrıntılı bilgilere yer verildiği gözlemlenmektedir.

5. Sosyal devlet anlayışına, her iki eserde de yer verilmesinin yanı sıra devletin insanın yararı için var olduğu ve onun hizmetine sunulmuş bir araç olduğu yönünde benzer görüşler öne çıkmaktadır. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig*'de bu konu, *Devlet Üzerine*'ye istinaden daha derinlemesine ele alınmıştır.

Yukarıda belirtilen farklılıklar dışında, Yusuf Has Hacib ve Cicero arasında evrensel akıl ve zekânın ortak ürünü olarak nispeten kesişmeler olduğunu belirtmek de mümkündür. Söz gelimi, iki filozofa göre bir devletin uzun süreli olmasını sağlayan temel etkenler, yönetimi şekillendiren yasalar ve devleti yönetenlerin akıl ve bilgi ışığında yönetim sağlamalarıdır. Öte yandan yöneticilerde aranılan erdemler noktasında da benzerliklerden söz etmek mümkündür. Fakat iki düşünür arasında bazı benzerlikler olmasına karşın Cicero'da ortaya çıkan düşünceler ile uygulamalarının çoğu, Türk siyasi yaşamında kendisine herhangi bir karşılık bulmamıştır. Tüm bu etkenler doğrultusunda, Türk siyasal yaşamının, Batı'daki siyasal yaşamdan çok farklı bir yol izlediği ortaya çıkmaktadır.

Kısaltmalar

Ayr. bk.: Ayrıca bakınız

Krş.: Karşılaştırınız

Kaynakça

Açık, T. (2016). Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(1), 419-438.

Adalıoğlu, H. H. (2016). Bir Siyasetnâme Olarak "Kutadgu Bilig". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 34*, 237-253.

Ağaoğulları, M. A. (Ed.) (2012). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. İletişim Yayınları.

Ahmetbeyoğlu, A. (2020). Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları. *Tarih Dergisi, 71*(1), 29-50.

Akıncı, M. (2016). Türk İslam Siyasi Düşüncesi ve Kutadgu Bilig. A. Kavas vd. (Ed.), *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu* içinde (ss. 148-161). Türk Ocakları İstanbul Şubesi.

Alberts, O. (1985). Bir Türk Lehçesi Olan Uygurca ile Yazılmış Kutadgu Bilig'in (1069-70) Şairi: Îbn Sînâ'nın Bir Öğrencisi (M. Türker Küyel, Çev.). *Erdem, 1*(1), 217-230.

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I: Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arsal, S. M. (1947). Kutadgu Bilig. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *13*(2), 657-683.

Arsal, S. M. (2020). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Türk Tarih Kurumu.

Arslan, A. (1987). *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Asmis, E. (2004). The State as a Partnership: Cicero's Definition of Res Publica in His Work on the State. *History of Political Thought*, *25*(4), 569-599.

Atayman Erçelik, P. (2014). Marcus Tullius Cicero. A. Tunçel ve K. Gülenç (Ed.), *Siyaset Felfesesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e* içinde (ss. 64-79). Doğu Batı Yayınları.

Barlow, J. J. (1987). The Education of Statesmen in Cicero's De Republica. *Polity*, *19*(3), 353-374.

Bulut, Y. ve Aslan, M. M. (2018). Kutadgu Bilig'de İyi Yönetimin Esasları. *Ombudsman Akademik*, *1*, 15-25.

Büyükbaş, H., ve Vargün, F. (2016). Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi: Hükümdar-Adalet İlişkisi. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *2*(4), 27-33.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*. Enderun Kitabevi.

Cassirer, E. (1984). *Devlet Efsanesi* (N. Arat Çev.). Remzi Kitabevi Yayınları.

Cevizci, A. (2019). *Felsefeye Giriş*. Say Yayınları.

Cicero. (2019). *Devlet Üzerine (De Re Publica)* (C. Cengiz Çevik, Çev.). İthaki Yayınları.

Cicero. (2021). *Yasalar Üzerine* (C. Cengiz Çevik, Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.

Cochrane, C. N. (1964). *Christianity and Classical Culture: A Study of Thought and Action from Augustus to Augustine*. Oxford University Press.

Çevik, C. C. (2017). *Cicero'nun Devlet'i -De Re Publica Yazıları-*. Yapı Kredi Yayınları.

Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes* (Publications of the Center for Middle Eastern Studies, No. 16). Chicago and London.

Demirci, M. F. (2016). Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig. A. Kavas vd. (Ed), *Yusuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu* içinde (ss. 137-147).

Demirel, D. (2014). Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, *6*(1), 55-61.

Dilaçar, A. (1988) *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Doğan, N. (2002a). Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-I. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *12*, 127-158.

Doğan, N. (2002b). Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-II. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *13*, 77-94.

Donuk, A. (1981). Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, *10*, 29-56.

Ebenstein, W. (2001). *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri* (İ. Özel Çev.). Şûle Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınevi.

Ergan, N. G. (1999a). Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol. *Polis Bilimleri Dergisi*, *1*(3), 1-8.

Ergan, N. G. (1999b). Siyasetnamelerimizde Çizilen "Devlet Adamı" Portresinin Temel Özellikleri. *Bilig*, *8*, 27-45.

Farabî. (2021). *İdeal Devlet* (A. Arslan, Çev.). İş Bankası Yayınları.

Forschner, B. (2016). Law's Nature: Philosophy as a Legal Argument in Cicero's Writings. P. J. du Plesis (Ed.), *Cicero's Law Rethinking Roman Law of the Late Rebuplic* içinde (ss. 50-71). Edinburgh University Press.

Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gewirth, A. (2011). Siyaset Felsefesi (A Kesgin, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *52*, 349-379.

Grube, G. M. A. (1962). Educational, Rhetorical and Literary Theory in Cicero. *Phoenix*, *16*(4), 234-257.

İnalcık, H. (2005). Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet* içinde (ss. 11-26). Eren Yayınları.

İnalcık, H. (2015). *Şair ve patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*. Doğu Batı Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1970). Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, *1*, 1-38.

Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yayınevi.

Kazmaz, S. (2000). *Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig: Kutadgu Bilig Üzerine Hukuki Bir İnceleme*. Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Korkmaz, E. (2023). Romalı Üç Filozofun Devlet Düşüncesinin Karşılaştırılması: Polybius, Cicero ve Seneca. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *8*(2), 77-88.

Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ötüken Neşriyat.

Marquez, X. (2011). Cicero and Stability of States. *History of Political Thought*, *32*(3), 397-424.

Morgan, J. (2019). The State, Law, Religion, and Justice in Cicero's The Republic and The Laws: An Aristotelian-Thomistic Interpretation. *Studia Gilsoniana*, *8*(3), 645-680.

Nicgorski, W. (2013). Cicero on Education: The Humanizing Arts. *Arts of Liberty: A Journal on Liberal Arts and Liberal Education*, *1*(1), 1-22.

Nicgorski, W. (2016). *Cicero's Skepticism and His Recovery of Political Philosophy*. Palgrave Macmillian.

Nizamülmülk. (2016). *Siyasetnâme* (N. Bayburtlugil, Çev.). Dergâh Yayınları.

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Başbakanlık Basımevi.

Özdemir, G. (2009). Batı'da ve Türklerde Egemenlik Kavramı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *23*, 123-137.

Petek Boyacı, N. (2014). Platon. A, Tunçel ve K. Gülenç (Ed.), *Siyaset Felsefesi Tarihi - Platon'dan Zizek'e* içinde (ss. 23-47). Doğu Batı Yayınları.

Schofield, M. (2021). *Cicero: Political Philosophy*. Oxford University Press.

Şeker, F. M. (2016). *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*. Dergâh Yayınları.

Şenel, A. (1996). *Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasi Düşünüş*. Bilim ve Sanat Yayınları.

Tannenbaum, D. G. ve Schultz, D. (2011). *Siyasî Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri* (F. Demirci, Çev.). Adres Yayınları.

Taşdelen, V. (2019). Kutadgu Bilig'in Felsefi Bağlamı. *Milli Folklor, 16*(124), 5-16.

Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. Enderun Kitabevi.

Turan, O. (2023). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*. Ötüken Neşriyat.

Türker, H. (2022). Yusuf Has Hâcib'in Ahlâk ve Siyaset Felsefesi. M. Günen (Ed.), *950. Yıl Kutadgu Bilig ve Türk İslâm Kimliği* içinde (ss. 226-238). İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları.

Türker Küyel, M. (1991). Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig. *Erdem, 7*(20), 375-469.

West, T. G. (1981). Cicero's Teaching on Natural Law. *The St. John's Rewiew, 32*, 74-81.

Wood, N. (1991). *Cicero's Social and Political Thought*. University of California Press.

Yılmaz, A., Gündoğdu, H. G. ve Kayalar, T. (2023). Kutadgu Bilig'de Devlet, Toplum ve Yönetim Anlayışı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 78*, 232-246.

Zetzel, J. E. G. (1996). Natural Law and Poetic Justice: A Carneadean Debate in Cicero and Virgil. *Classical Philology, 91*, 297-319.

Zetzel, J. E. G. (2003). Plato with Pillows: Cicero on the Uses of Greek Culture. D. Braund ve C. Gill, (Ed.), *Myth History and Culture in Rebuplican Rome: Studies on Honour of T. P. Wiseman* içinde (ss. 119-138). University of Exeter Press.